

121. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / Інститут історії України НАН України. – К., 1999.
122. Васильєв В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы // Свободная мысль. – 1992 – №9.
123. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР / Серія “Історичні зошити”. – К., 1996.
124. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
125. Івницький Н.А. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928-1933 гг.). – М., 2000.
126. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
127. Яхшиян О.Ю. Крестьянская община и местные органы власти в русской деревне 1920-х гг.: Автореф. дисс... канд. истор. наук. – М., 1998.
128. Бондар В.О. Документальні свідчення про методи роботи ДПУ на селі // Південна Україна ХХ століття. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1(4).
129. Капустян Г.Т. Радянська таємна служба про політичні події і настрої в українському селі у 1921-1927 рр. (За матеріалами архіву ОДПУ Чорнухинського району Полтавської області) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999.
130. Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921-1925 гг.: Дисс... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1992.
131. Данилов В.П. Великая крестьянская революция // “Октябрь 1917: смысл и значение”: Материалы “круглого стола”, состоявшегося в Горбачев-Фонде 30 октября 1997 г. – М., 1998.
132. Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919-1921 гг.: “Антоновщина”. Документы и материалы. – Тамбов, 1994.
133. Филипп Миронов (Тихий Дон в 1917-1921 гг.). Документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М., 1997.
134. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Документы и материалы: В 4 т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 1998-2000.
135. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999-2001.

SUMMARY

The author examines on the broad historical background the socio-economic and political processes that were taking place in the Ukrainian rural areas in the 20s of the 20th century. The analysis of the literature published in Ukraine and Russia in the 20ies and 30ies of the 20th century is made.

В.В. Марчук

ОСОБИСТІ ПІДСОБНІ ГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Незважаючи на наявність великої кількості наукових праць, що торкалися особистих підсобних господарств (ОПГ), визначення їх соціально-економічної сутності наштовхується на суттєві перешкоди. Вони, за великим рахунком, і досі залишаються не досягнутими в політекономічному, соціальному плані. Як в радянські часи, так і сьогодні найбільш глибоку розробку отримали економічні аспекти існування і функціонування

ОПГ [1.-С.5]. Разом з тим у працях вчених важко знайти адекватне розуміння їх основного соціально-економічного змісту.

У радянські часи не існувало єдиної усталеної точки зору щодо природи ОПГ. Одні вважали особисті господарства формою дрібного приватнопідприємницького господарства, що повинна відмерти [1.-С.24], несоціалістичним сектором виробництва [1.-С.21; 2.-С.17], проявом дрібнобуржуазних, приватновласницьких пережитків в економіці і психології колгоспних селян, що вступали у протиріччя з будівництвом соціалізму і комунізму [3.-С.35,80; 4.-С.68].

Інша частина вчених доводила, що ОПГ – соціалістична форма дрібного сільськогосподарського виробництва, і наводила власні аргументи, чому особисті господарства не могли розвинути у капіталістичну форму господарства [5.-С.44]. Так, В.А. Белянов [6] розглядав питання через призму системи підпорядкування головній (соціалістичній) формі виробництва, тому, не дивлячись на неколективну власність, індивідуальну працю і індивідуальне привласнення, притаманні ОПГ, відносив їх до соціалістичного сектору.

Ще частина дослідників намагалась знайти компромісний варіант, шукала “особливе місце ОПГ в системі відносин власності”, трактувала їх як “специфічну перехідну форму виробництва”, яка існує при соціалізмі у сполученні з великим промисловим виробництвом...” [1.-С.20-25; 7.-С.15-19; 8.-С.84], як “залишкову форму дрібного виробництва і неуспішного селянського господарства” [9.-С.89].

Подібна неусталеність бачення місця ОПГ у системі соціально-економічних відносин радянської України яскраво проявилась у спробах дати їм визначення. Частина з них носила формально-описовий характер: “форма дрібного індивідуального сільськогосподарського виробництва при соціалізмі” [1.-С.24], “частина сільськогосподарського виробництва” [10], “автономне сімейне виробництво”, “частина соціалістичного виробничого кооперативу” [5.-С.44], “перехідна форма ведення господарства, яка існує при соціалізмі...” [7.-С.15-19]. Інша частина виражала окремий (економічний, юридичний) аспект їх існування: “особливий вид особистої власності, що приносить прибуток” [1.-С.20], “соціалістична форма дрібного сільськогосподарського виробництва, що заснована на трьох формах соціалістичної власності – державній, колгоспно-кооперативній і особистій” [1.-С.20] і т.д.

Лише наприкінці 80-х розпочались спроби комплексного підходу до вивчення всіх факторів впливу ОПГ, як економічного і соціального явища, на життєдіяльність населення країни. Однак, не дивлячись на це, сучасний період розвитку науки так і не вніс повної ясності в розуміння сутності ОПГ. З одного боку, зникнення політичного та ідеологічного тиску на науку дало можливість більш зважено і правдиво оцінювати функції ОПГ, дивитись на них вже як на рівноправну частину життєдіяльності селянства [11.-С.128]. На початку 90-х років професор Л. Шепотько поставила під сумнів правомірність застосування до особистих господарств населення заідеологізованої характеристики “підсобні”. Однак, по суті, далі переосмислення радянської термінології справа не пішла.

Визначивши корінні суперечності в радянській системі соціально-економічних відносин, сучасні дослідники чітко не визначили місце ОПГ в економічній і соціальній структурі виробничої сфери радянського суспільства. І досі визначення особистих господарств даються або за допомогою опису їх формальних ознак (“присадибна ділянка і господарство, що ведеться на індивідуальній ділянці землі” [11.-С.128], “негромадські, недержавні, особисті і приватні виробничі ланки, що знаходяться в індивідуальному чи сімейному володінні” [12.-С.29], “форма обособленого господарювання індивідуалів на селі” [13.-С.33], “різновид надомної праці” [14.-С.92], “форма самозайнятості” [15.-С.76] або відбувається перенесення на ОПГ термінологічних штампів, характерних для ринкового суспільства (“ОПГ – по суті – приватний сектор з рисами ринкової економіки,

що зберігся, незважаючи на державну монополію на землю і функціонування командно-адміністративної, планової економіки”) [16.-С.56]. Подібні спроби визначити основний соціально-економічний зміст ОПГ не можуть вважатись достатніми для адекватного теоретичного осмислення соціально-економічної сутності ОПГ і тієї ролі, яку вони відігравали в економічному і соціальному житті УРСР.

Перехід до зважених і об’єктивних оцінок ОПГ можливий лише за умов всебічного дослідження причин їх виникнення, форм і закономірностей історичного розвитку, функцій і факторів сталого існування. Комплексне осмислення ОПГ також потребує осягнення проблеми з точки зору соціального континуїтету і діалектики традиційних і інноваційних чинників, виходу за рамки вузького історичного, економічного, правового, будь-якого іншого аналізу. Подібне завдання вимагає, з одного боку, узагальнення існуючих поглядів на ОПГ, а з іншого – переосмислення однобічних і суперечливих висновків і суджень, а також деяких відвертих хиб, що зустрічаються в оцінках природи і сутності ОПГ.

Серед основних напрямків переосмислення соціально-економічної сутності ОПГ вважаємо необхідним виділити такі:

а) відхід від традиційних поглядів на ОПГ як явища, притаманного виключно радянській системі соціально-економічних відносин. Це, в свою чергу, потребує, по-перше, аналізу процесу виникнення ОПГ, по-друге, вивчення як тенденцій і закономірностей їх розвитку в радянську добу, так і оцінки характеру трансформації в системі пострадянських соціально-економічних відносин, і, по-третє, їх ролі в системі радянських і пострадянських виробничих відносин;

б) відмова від спроб однобокої оцінки ОПГ (як виключно явища, притаманного селу, аграрним відносинам, або як економічного чи юридичного феномену). Зважаючи на те, що суб’єктами їх ведення виступали не тільки жителі села, але й міста, що їх діяльність суттєво впливала на розвиток радянського способу виробництва в цілому, існування ОПГ слід вважати явищем безумовно більш глибоким. Лише розуміння особистих господарств як складової частини соціально-економічного життя країни у всіх його аспектах дозволить справедливо оцінити їх роль і можливості;

в) заміна підходу до осягнення сутності ОПГ через призму підлеглості чи непадлеглості тій чи іншій системі виробничих відносин на розуміння багатосуб’єктності і багатоваріантності форм економічної активності населення в суспільстві. На зміну суперечкам про міру “соціалістичності” чи “капіталістичності” особистих господарств має прийти уявлення природи ОПГ через призму соціальних, сімейних відносин, відносин власності.

Розглянемо ці напрямки більш детально.

Говорити про ОПГ як про явище, притаманне не лише виключно радянській системі соціально-економічних відносин, дає можливість цілий ряд факторів, починаючи з обставин та історичного контексту їх виникнення, тенденцій історичного розвитку і закінчуючи фактом продовження їх існування в пострадянську добу (після розпаду економіки СРСР) в якості явища, що, практично, не зазнало трансформації, не змінило свого соціально-економічного змісту і функцій.

Одним з принципових моментів, від яких залежить вірне визначення соціально-економічної сутності ОПГ, можна вважати аналіз історичного контексту, в рамках якого відбувалось становлення сталінської моделі соціально-економічних відносин, а також механізму виникнення особистих господарств і включення їх в цю систему відносин.

Це питання є простим лише з формальної точки зору, коли мова йде про появу “особистих підсобних господарств” як суб’єкта радянських правових відносин. Як правосуб’єкт економічних і соціальних відносин радянської держави, ОПГ з’явилися на початку 30-х років у нормативних актах республік СРСР, що остаточно узаконили зміни, пов’язані зі сталінською модернізацією радянської економіки. Право на ведення

особистого підсобного господарства в рамках колгоспно-радгоспного виробництва, його статус і обсяги були закріплені в 1935 р. в Примірному статуті сільськогосподарської артілі, що регламентував соціально-економічні відносини на селі [17.-С.84], а пізніше в Конституції. Конституція УРСР 1937 р. остаточно вказала на місце, яке відводила держава ОПГ у системі колгоспно-радгоспних аграрних відносин України, закріпила права присадибного землекористування і особистої власності на інші матеріальні ресурси особистого господарства [18.-С.6].

Однак проблема ускладнюється, якщо розглядати ОПГ не лише з формально-правової точки зору, а більш широко – як форму економічної діяльності населення країни, що містить ознаки натурального виробництва і має аналоги в рамках попередніх економічних укладів. За своєю формою ОПГ дійсно являло собою дрібне натуральне виробництво, засноване на одноосібній, неусуспільненій, сімейній організації праці, початкову матеріальну базу для якого склали селянська садиба (присадибна ділянка) і залишки одноосібного господарства часів непу, що отримали в нових економічних умовах статус особистої власності (молочна і дрібна худоба, птиця, дрібний реманент, господарчі споруди). Але, з іншого боку, відбулась адаптація цієї форми натурального господарства в рамках нового способу виробництва.

Ще в радянські часи стало очевидним, що уникнути розгляду питання про подібну специфічність соціально-економічної природи особистих господарств, що сполучали елементи як старих, традиційних, так і нових виробничих відносин, не вдасться. Однак у силу причин, у тому числі ідеологічного характеру, ця проблема так і не була розв'язана до кінця 80-х років. Радянські науковці або схилились до оцінки ОПГ як пережитку, залишку традиційного дрібнотоварного селянського господарства і урівнювали соціально-економічну сутність ОПГ з одноосібними селянськими господарствами, що в невеликій кількості існували в УРСР і після колективізації [19.-С.122], або вважали їх одним з видів господарства в окремому “несоціалістичному” (або “перехідному до соціалістичного”) секторі.

Лише останнім часом з'явилися наукові доробки, що більш повно розкривають проблему виникнення ОПГ. Зокрема, сучасні українські науковці наголошують на існуванні економічних аналогів особистих господарств в різні епохи, починаючи з феодалізму, коли сімейні виробничі ланки, засновані на домашній праці, слугували додатковим джерелом відтворення життя робітника і членів його сім'ї [20.-С.29]. У такому трактуванні розгляд процесу виникнення ОПГ у радянську епоху переміщується в дещо іншу, більш змістовну площину – у площину вивчення форм, напрямів і етапів адаптації економічної діяльності домогосподарств громадян по самовідтворенню в рамках нової (радянської) моделі соціально-економічних відносин.

Подібний погляд на проблему, безумовно, потребує дещо іншої розстановки акцентів при аналізі процесу виникнення особистих господарств. У багатьох наукових працях фігурує вислів “створення ОПГ”, що не є адекватним, оскільки може застосовуватись лише у випадках існування цілеспрямованих, планомірних дій суб'єктів економічного життя (в даному випадку – дій держави). Ні в планах колективізації сільського господарства, ні в інших планах радянської влади не передбачалось створення ОПГ, як і збереження будь-яких інших неусуспільнених виробничих ланок. Навпаки, їх існування суперечило пануючим ідеологічним концепціям будівництва комунізму.

Тому у випадку з ОПГ можна говорити не про створення, а скоріше про стихійний, непланований, неконтрольований владою процес становлення на базі ресурсів домашнього господарства селян натуральних сільськогосподарських виробничих ланок, що в умовах конфіскаційної державної політики, викачки всього додаткового і лівової частки необхідного продукту з аграрної економіки мали забезпечити мінімальною кількістю ресурсів процес відтворення людського фактора виробництва на селі. Спроби влади зупинити цей процес і нав'язати селу в якості основної виробничої ланки

“комуну”, в рамках якої планувалось усупільнення не тільки всіх засобів виробництва, але і всього селянського майна, а також споживання і побутового обслуговування [21], поставили селянство на межу виживання і призвели до різкого соціального конфлікту.

Необхідність врегулювати продовольчий конфлікт між містом і селом, потреба в забезпеченні мінімальною кількістю ресурсів, процес відтворення людського фактора виробництва змусили владу скоригувати модель соціально-економічних відносин, пов'язану з виробництвом аграрної продукції. Керівництво держави змирилось з появою особистих господарств як специфічної форми натурального виробництва і продовольчого самозабезпечення селянства, економічною основою яких стали особиста праця на присадибній ділянці землі за допомогою наявних у селян житлових і господарських будівель, дрібного сільськогосподарського реманенту, худоби і птиці [6.-С.146].

Влітку 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б) остаточно відмовився від моделі комун, засудив практику примусу в усупільненні у членів артіль дрібної худоби і корів, що мали споживче значення і проголосив сільськогосподарську артіль (колгосп) єдиною формою колективних господарств на селі, що передбачала збереження особистого підсобного господарства. Резолюція з'їзду наголошувала на неприпустимості “вимагати, щоб селяни, вступаючи в артіль, відразу відмовились... від можливості ведення додаткового до громадського особистого господарства...” [22.-С.231].

Утвердження в якості єдиної форми усупільненого господарства колгоспу, в рамках якого було дозволено ведення дрібного “підсобного господарства”, таким чином, було своєрідним компромісом між владою і населенням, поступкою, що обумовлювалась необхідністю створення життєздатного господарського механізму в рамках обраного владою шляху соціально-економічних перетворень.

Наступним кроком переосмислення місця ОПГ у системі радянських соціально-економічних відносин є оцінка аналізу тенденцій і закономірностей їх історичного розвитку, що міститься в наукових працях.

Окреслення історичних меж існування ОПГ в радянські часи тісно ув'язувалось з пануючими концепціями будівництва комунізму в СРСР. У відповідності з останніми існування особистих господарств не могло розцінюватись інакше, ніж тимчасове явище, що буде дуже швидко подолане при переході до вищих форм соціалістичних відносин. Тенденція поступової втрати економічного значення ОПГ дійсно існувала. Зростання рівня життя і можливостей держави задовольняти соціальні і економічні потреби населення більш економічно раціональними способами об'єктивно знижувало їх роль. Але це відбувалось надто повільно, не відповідало планам і задумам ідеологів будівництва комунізму. Тому вже з середини 60-х років, коли повністю стало зрозуміло, що вирішити продовольчу проблему в державі лише на основі громадських господарств на селі, а відповідно – ліквідувати матеріальну зацікавленість у веденні ОПГ найближчим часом нереально, влада повністю змирилась з існуванням особистих господарств, і більш поширеною в наукових колах стала думка про їх поступове, еволюційне відмирання по мірі удосконалення громадського виробництва і задоволення ним всіх потреб населення в сільськогосподарській продукції [4.-С.68].

Той факт, що ОПГ продовжили існування в пострадянську добу (після розпаду економіки СРСР) як явище, що практично не зазнало якісної трансформації, не змінило свого соціально-економічного змісту і функцій, остаточно довів хибність поглядів радянських теоретиків на ОПГ і дозволив подивитись на них більш об'єктивно, в тому числі в плані правдивої оцінки їх ролі і функцій.

Радянська наукова думка відзначалась у більшості випадків негативним підходом в оцінці функціонування ОПГ. В якості особливо значних факторів негативних оцінок ОПГ у радянські часи виступали: неадекватність їх матеріального базису сутності соціалізму, небезпечність для існуючого соціально-економічного ладу їх виробничої і

збутової діяльності, що являла собою “прояв стихійних елементів у народному господарстві” [23.-С.284], прихований страх відродження на ґрунті особистої праці і особистої власності ОПГ дрібнобуржуазних тенденцій [1.-С.11,23], вихід особистих господарств за межі покладених на них функцій. Пов’язана з цими судженнями недооцінка соціально-економічної ролі останніх, що мала місце в СРСР, не сприяла їх адекватній соціально-економічній кваліфікації.

Особисті підсобні господарства, насправді, вже в середині 30-х років почали виходити за рамки тих виробничо-споживчих функцій, які на них покладала держава. Головними ознаками, що свідчили про деформацію функцій ОПГ, визначених ще на початку їх виникнення, була поява тенденції до втрати ними “підсобного” характеру, що найяскравіше проявлялось в отриманні ознак товарного виробництва і в суттєвому розширенні кола суб’єктів їх ведення. Але вивчення причин виникнення цих явищ лежить далеко за межами розповсюджених у радянські часи тверджень про “рецидив” приватновласницьких пережитків, так само як і від сентенцій про неможливість ОПГ вийти за рамки підсобного натурального виробництва.

Процес втрати особистими господарствами підсобного характеру був викликаний цілим рядом об’єктивних соціальних і економічних обставин, ігнорувати які не можна. Нездатність колгоспно-радгоспного сектору виробництва повністю задовольнити населення країни в необхідних продуктах харчування, а своїх працівників забезпечити засобами для нормальної життєдіяльності і самовідтворення [24.-С.84] об’єктивно вела до утвердження ОПГ в якості самостійного типу господарства. Останній хоча і був зв’язаний правовими, адміністративними і економічними механізмами з громадським сектором виробництва [25.-С.71], але виступав відносно відособленим в плані власності, економічного існування і ресурсного забезпечення. Вже з середини 30-х років особисті господарства виступали, по суті, єдиним джерелом натуральних продуктів харчування більшої частини сільських сімей [1.-С.113], а також почали утверджуватись як одне з джерел отримання мобільного (грошового) прибутку. Надто велика різниця прибутків у розрахунку на одиницю праці в порівнянні з громадським виробництвом [1.-С.23] робила ОПГ набагато вигіднішою сферою застосування праці. Тому матеріальний добробут сільських сімей все частіше пов’язувався, в першу чергу, з ОПГ – найбільш надійним і постійним джерелом задоволення утилітарних потреб [1.-С.105]. Утвердження особистого господарства, як одного з основних постачальників сільськогосподарської продукції на колгоспні ринки держави, робили його також одним з важливих джерел задоволення продовольчих потреб міських жителів.

Значна роль ОПГ у задоволенні матеріальних потреб населення країни, залежність від них сімейного добробуту, правова, адміністративна і економічна обмеженість інших каналів задоволення потреб об’єктивно робили особисті господарства предметом особливої уваги, що вступало у досить серйозне протиріччя з інтересами розвитку громадського виробництва і в цілому з планами економічного будівництва держави. В цих умовах особисті господарства як вже не лише доповнювали, а в певній мірі протистояли громадському виробництву, як більш надійне і стабільне джерело прибутків.

Сформульоване в радянські часи протиріччя між потребами розвитку громадського виробництва, збільшенням вкладення праці в них населенням країни і зростаючими громадськими потребами в існуванні ОПГ і їх продукції, що виникло внаслідок зазначених вище факторів, не давало спокою багатьом радянським політикам і науковцям. Але віднайти і вдало застосувати формулу його подолання в радянські часи не вдалося. Спроби вирішення протиріччя шляхом боротьби з наслідками втрати ОПГ підсобного характеру були нерезультативними і не вирішували проблеми.

Повний і комплексний розгляд тенденцій розвитку і функцій ОПГ дає можливість переосмислити і скоригувати розповсюджені в радянські часи, а подекуди і сьогодні,

однобокі оцінки особистих господарств, пов'язані з відсутністю комплексного підходу, низьким рівнем вивчення місця і ролі останніх у трудових, побутових, суспільно-політичних сферах життєдіяльності населення країни, нерозробленістю соціальних аспектів існування ОПГ (що відзначали самі радянські дослідники) [1.-С.6]. Потребують перегляду також розхожі оцінки та ідеологічні штампи, особливо характерні для часів протиставлення особистого підсобного і громадського господарств владою [11.-С.131].

Головною ознакою, яка яскраво свідчить про те, що ОПГ виступали в якості важливих системоутворюючих факторів соціального і економічного життя України, є виробничі показники, а також те, що їх веденням займалась більша частина населення країни.

Вже з кінця 30-х років право ведення ОПГ почали отримувати робітники радгоспів, інші сільські працівники та інтелігенція, поки воно не поширилось на всіх сільських жителів. Поява городів і дач у жителів міст і селищ зробила суб'єктами ведення ОПГ і частину міських жителів. Незважаючи на те, що цей процес мав у більшості випадків не стихійний, а організований державою характер і був закріплений відповідними нормативно-правовими актами, він оцінювався в радянські часи досить неоднозначно. Деякі дослідники взагалі не визнавали права ведення особистих господарств ні за ким, крім працівників колгоспів, оскільки бачили в них лише поступку приватновласницькій психології селянина [6.-С.26], невід'ємний атрибут лише колгоспного ладу [23.-С.42]. Тому досить тривалий час термін “особисті господарства” поширювався лише на індивідуальні наділи працівників колгоспів і радгоспів. Лише в 70–80-і роки радянські вчені змушені були визнати очевидні факти і об'єднати всі форми ведення ОПГ в єдину широку категорію – “особисті господарства трудящих” [6.-С.25].

Товарність ОПГ, розширення категорій їх власників, інші факти, що свідчать про вихід ОПГ за рамки покладених на них функцій “підсобного” господарства, вимагають без сумніву більш глибокого осмислення. Зокрема, на наш погляд, є сенс розглядати основні суперечності, пов'язані з існуванням ОПГ у радянські часи не через призму “подвійності”, “суперечливості” їх природи, а більш широко і об'єктивно – через призму подвійності і суперечливості самих соціально-економічних відносин, що склались у республіках СРСР у результаті економічної модернізації 30-х років, через призму протиріччя між зростаючими громадськими потребами у веденні ОПГ, з одного боку, і необхідністю обмеження їх ролі, з іншого. Той факт, що створена в радянській державі соціально-економічна система, з одного боку, не могла існувати без дрібного натурального виробництва в рамках ОПГ, а з іншого – останні постійно ставили під загрозу існування цієї системи, може свідчити про існування протиріччя між соціально-економічними інтересами індивідів і створеними економічними механізмами суспільного виробництва як такого. Це протиріччя так і не було вирішене впродовж існування Радянського Союзу, а лише стримувалось за допомогою адміністративно-правових механізмів.

Зважаючи на вищесказане, затіяна в радянські часи дискусія про адекватність матеріального базису особистих господарств сутності соціалізму, відповідність їх існування даному ступеню розвитку соціалізму можна вважати безплідною, так само як і спроби довести неможливість їх функціонування без підтримки з боку громадського сектору виробництва. Факт продовження їх існування після розпаду радянської економіки говорить про зворотне. Не слід забувати і про те, що підлеглисть ОПГ громадському сектору була в більшій мірі штучно нав'язана державою (за допомогою економічних, адміністративних, правових механізмів).

Так чи інакше, ОПГ об'єктивно були в правовому, економічному і соціальному плані включені у систему радянських соціально-економічних відносин. Тому більш перспективною є постановка питання точного визначення місця особистих господарств

у системі цих відносин, і на цій основі – повного і всебічного досягнення головних змістовних ознак особистих господарств, наближення до вірного розуміння їх сутності.

Найбільш зваженим, на нашу думку, є погляд на особисті підсобні господарства як на специфічні дрібні виробничі ланки, соціальним і економічним базисом яких виступали домашні господарства населення. Подібна точка зору з'явилась в зародковому стані ще у другій половині 80-х років у вигляді несміливих натяків на спорідненість праці в ОПГ з працею в домашньому господарстві [1.-С.65]. Однак прояв цих опосередкованих тверджень тоді залишився, по суті, беззмістовним, оскільки до визначення сутності ОПГ вони нічого нового не додавали.

Сьогодні ж очевидно, що не існує аргументів, які б перешкоджали застосуванню марксової характеристики домашньої праці в ОПГ як вільної праці в домашньому колі для потреб сімейства. ОПГ, що виникли в 30-х роках ХХ ст., існували головним чином саме для потреб сім'ї та за рахунок її ресурсів. Говорити про певну однопорядковість (якщо не тотожність) ОПГ і домашніх господарств населення дають підставу тотожність суб'єкта їх ведення (сім'я), мети ведення (виробництво і споживання необхідних для відтворення робочої сили благ) [1.-С.65], спільність факторів виробництва.

Подібний висновок дозволяє більш чітко сформулювати основний зміст ОПГ як специфічної, притаманної радянському і пострадянському періоду форми економічної активності і відтворення робочої сили населення в рамках домашніх господарств, що мала на меті виробництво сільськогосподарської продукції.

Можна також більш конкретно визначити, а в деяких моментах і переосмислити місце особистих господарств у системі соціально-економічного життя радянської України. Система виробничих відносин, створена в рамках республік СРСР під час сталінської модернізації 30-х років об'єктивно потребувала збереження додаткових соціально-виробничих систем (якими були ОПГ), що ґрунтувались на особистій праці громадян у сімейному колі і забезпечували населення дефіцитними продуктами харчування, а також додатковими прибутками. Серед факторів, що зумовлювали стабільне існування ОПГ у рамках радянської соціально-економічної моделі, слід виділити недостатній рівень прибутків основних груп населення на селі і частково в місті, неможливість для більшості сільських та міських сімей отримати з громадського сектору економіки ряду важливих продуктів харчування, невпевненість працівників у стабільності досягнутого рівня прибутків у громадському господарстві, різниця в рівні задоволення державою соціальних потреб міського і сільського населення і т.д.

Для подолання цих факторів у рамках радянської соціально-економічної моделі не існувало можливостей. Для вирішення комплексу протиріч, пов'язаних з недостатньою включеністю особистих господарств у соціальний механізм розвитку економіки країни, не було знайдено адекватних засобів протягом всього існування Радянського Союзу.

Джерела та література

1. Личное подсобное хозяйство в условиях агропромышленной интеграции. – М., 1988.
2. Косолапов Р.И. Актуальные вопросы концепции развитого социализма // Социологические исследования. – 1985. – №2.
3. Дьячков Г.В. Общественное и личное в колхозах. – М., 1968.
4. Голубков П. Вопросы развития колхозов на пути к коммунизму // Вопросы экономики. – 1961. – №11.
5. Янюк Е. Роль особистих господарств колгоспників у системі колгоспного виробництва // Економіка Радянської України. – 1965. – №8.
6. Белянов В.А. Личные подсобные хозяйства при социализме. – М., 1970.
7. Островский В.Б. ЛПХ в условиях социализма // Актуальные проблемы агропромышленного комплекса. – Алма-Ата, 1985.
8. Бестужев-Лада И.В. Социальное прогнозирование // Социальные аспекты современного экономического и научно-технического развития. – М., 1986.

9. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946-1950 годах. – М., 1972.
10. Шмелев Г. Экономическая роль ЛПХ // Вопросы экономики. – 1965. – №4.
11. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959-89 рр. – Запоріжжя, 1995.
12. Мельник Л.Є. Підсобні господарства населення // Економіка АПК. – 1999. – №8.
13. Казанский С. Крестьянские хозяйства: тенденции развития // Бизнес-информ. – 1995. – №43.
14. Дієсперов В.С. Потенціал особистих господарств // Економіка АПК. – 2000. – №9.
15. Рільницька О.С. Форми самозайнятості населення у сільському господарстві // Економіка АПК. – 1999. – №12.
16. Попов Н. Мотивационные механизмы и стимулы труда в сельском хозяйстве // АПК: экономика и управление. – 1992. – №2.
17. Примерный устав сельхозартели, принятый на втором съезде колхозников-ударников (1935 г.) // Справочник по законодательству для работников сельского хозяйства. – Минск, 1969.
18. Казанцев Н.Д. Законодательные основы земельного строя СССР. – М., 1971.
19. Ларкин И.И. К вопросу о понятии права личной собственности // Советское государство и право. – 1958. – №10.
20. Мельник Л.Є., Макаренко О.П., Любович О.А. Підсобні господарства населення: реалії і перспективи // Економіка АПК. – 1999. – №8.
21. Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории: <http://www.voskres.ru/shafarevich/a22.htm>
22. Постановление XVI съезда ВКП(б) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.2 (1929 – 1940).
23. Калганов М. Собственность в социалистическом обществе. – М., 1953.
24. Безнин М.А., Димони Т.М. Социальный протест колхозного крестьянства второй половины 40-х – 60-е годы // Отечественная история. – 1999. – №3.
25. Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов, 1967.

SUMMARY

The article is dedicated to theoretical aspect of operation of private part-time farms in the system of social and economic relations in the Soviet Ukraine. The author depicts the basic problems in studying of social-economic essence of private part-time farms and makes an attempt for new interpretation of their nature, functions and peculiarities of their development.

Б.А. Бровко

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Я.П. НОВИЦЬКОГО

Відомий дослідник Запорізького краю Я.П. Новицький все своє життя займався педагогічною і громадською діяльністю. Як послідовник К.Д. Ушинського і М.О. Корфа, він виявив себе не тільки педагогом-практиком, але і педагогом-теоретиком демократично-освітницького напрямку. Найбільш повно думки з цього приводу Новицький виклав у “Звітах” Олександрівської повітової училищної ради за 1871/72 – 1913/14 навчальні роки. Поділяючи ідею Ушинського відносно виховання всебічно, гармонійно розвинених дітей, підготовлених до життя і праці, Яків Павлович намагався втілити її у навчальному процесі. Його не задовольняли існуючі шкільні програми, котрі вели до жахливого становища у дитячих навчальних закладах. Вчений